

fgUnh miU;klksa esa xzkeh.k thou dh i`"BHkwfe vkSj orZeku dh fLFkfr% ,d fo'ys"k.k

MkWO jk/kkd`.k nhf{kr
,lks-izksQslj] fgUnh foHkkx]
ds0,0 ¼ih0th0½ dkyst dklxat
dr.dixitrk0123@gmail.com

,slk ekuk tkrk gS fd vk/kqfud ekuo LkH;rk dk bfrgkl xkWoksa ls vkjEHk gksrk gSA vkfndky ls gh euq'; NksVs&NksVs lewgksa esa jgrk Fkk&bUgha leqnk;ksa us tc ikfjokfjd dYiuk dks lkdkj fd;k vkSj ifjokj tc leqnk;ksa esa ifjofrZr gq, rc vkoklh; n`f`V ls xkWoksa dk tUe gqvka xzke "kCn Isa gh *xzkeh.k* "kCn cuk gSA *xzkeh.k* dk vFkZ gSaA xzke ls lEcU/krA xzkeh.k "kCn ds fy, vaxzsth esa Rural dk iz;ksx gksrk gSA ;fn ge lekt"kkL=h; n`f`V ls ewY;kadu djsa rks xkjo og lewgksa dh iz/kkurk] tula;k ds de ?kUkRo vkSj eq[; O;olk; ds :lk esa d`f`k dh fo"ks'krkvksa ls ;qDr gksrk gSA P1

Hkkjr dk bfrgkl dgs tkus okys iqjk.k lkfgR; esa xzke "kCn dk iz;ksx Hkys gh lh/ks ugha gqvka gS] ijUrq xzkE; thou dk fo"kn o.kZu t:j feyrk gS *vkj.;d* *vkJe* ufn;ksa ds rV ij cls ekuo leqnk; dh fLFkfr] vkfn ds :lk esa feyrk gSA *egkHkkjr* vkSj euqLe`fr] "kqØ Le`fr] ukjn Le`fr vkfn esa xzke "kCn dk iz;ksx feyrk gSA PjH vjfoUn feJ viuh iqLrd *vk/kqfudh* esa *xzke&oSHko "kh'kZd

v/;k; ds izkjEHk esa gh fy[krs gSaP gekjs xkWo lewg fo'k;] ohfFk;ksa&ekxksZa ls ukis tkus okys] vke&tkequ QykSa ds Lokn] eNqvk] dey xasnk] twgh] csyk ds lqeukSa ls lqjfHkr jgus okys] dqVhj HkoukSa dh vd`f=e vkHkk ls "kksHkk ikus okys vkSj tu&tu dks okLrfodr dk ifjp; nsus okys Hkkjr ekrk dk gkfnZd lq[k&nq[k] g'kZ&fo'kkn] "kkafr] va" kkafr] jl] "kq'drk lc dqN izdV djrs gSaA okih] dwi]ljksoj] gfjr ";key] "kL; {ks=} mi la;/k dh vka[k fepkSyh] ikol dh rjyrk] clar dh yykerk ,oa xzh'e ds izcy mUkki dk leku :lk ls miHkksx djrs gq, lqjE; lery eSnku] xzkeksa esa gh thou ds la?k'kZ rFkk vkuUn dk Hkyh&Hkkafr fnXn" kZu djrs gSaA xzkE; lq'kek dfo;ksa dh izfrHkk dks mihfir djus esa iw.kZ :is.k IQy gqbZ gSAP2 laLd`r lkfgR; esa Hkh uxjksa dh alaLdfr ds lkFk&lkFk xzkE; thou dh laLd`fr dk o.kZu feyrk gSA gkWykfd bu xzaFkksa esa Hkh vkJe thou ds lkSUn;Z dk Hkh o.kZu fd;k x;k gSA egkdfo dkfynkl us Hkkjrh; riksoukSa] vkJeksa vkSj izd`fr dk lgt Lo:lk o.kZu fd;k gSA rks jkek;.k dkyhu Hkkjr esa Hkh lj;w rV ls ysdj nf{k.k esa xksnkojh rd rVh; vkJeksa dk o.kZu feyrk gSA bu o.kZuksa esa xzkE; thou vkSj oU; thou nksuksa dk gh mYys[k feyrk gSA dkfynkl es?knwr esa d`f'k vkSj Hkwfe] ckfj" k] cht] Qly] bZ[k] /kku] vkfn IHkh dh ppkZ dj xzkE; thou dh >kadh izLrqr djrs gSaA

viuh iqLrd *izkphu Hkkjr* esa **MkW0 jktcyh ik.Ms;** dgrs gS fd iwoZ ik'kk.k dky esa euq'; dks viuk ?kj cukuk ugha vkrk Fkka blfy, /kwi] o'kkZ] vkSj "kfr ls cpus ds fy, og l?ku o`{kksa ds vfrfjDr ioZrksa dh dUnjvkksa vkSj ufn;ksa ;k >hyksa ds NksM+s gq,

dxkjksa dh “kj.k yrsk Fkka ,sls LFkkuksa esa rr~dkyhu thou ds
cgqr ls vo”ks’k feys gSaAP3 blh izdkj mUkj ik’kk.kdky esa&Pizd`fr
ds fn;s gq, joksgksa vkSj dUnjvkksa ij vcyfEor u jgdj euq’; us viuh
cqf) vkSj gkFkksa ls dke djuk “kq: fd;kA xqQkvkaas vkSj unh ds
NsMuksa dks R;kxdj mlus unh rV vkSj igkfM+;ksa dh lery ihBksa
ij viuk edku cukus dk dk;Z fd;kA /kkqr dky esa mlus viuh thou
“kSyh dks vkSj vf/kd fodflr fd;kA blh izdkj vU; dkyksa esa oV vius
thou dks vf/kd lqjf{kr djrk x;kA gMlik] eksgu tksM+nksa vkfn dk
bfrgkl bldk izek.k gSaA oSfnd vkSj ikSjfk.kd dky dh ppkZ ge dj gh
pqds gSaA egkdkO;dky esa Hkh xzkE; thou dk tks o.kZu feyrk gS]
mlesa&PNksVh&NksVh cfLr;ksa ls uxjksa rd vkokl dh dbZ
bdkbZ;kj FkhA lcls NksVh vkSj de fodflr bZdkbZ ?kks’k vFkok czt
dh Fkh] ftles lk”kq&pkjd ykxv vius lk”kqvks ds lkFk jgrs FksA bles
cM+h bdkbZ *ifYy* Fkh] tks Vksys ds cjkj FkhA blesa fofHkUu
leqnk; ds ykxv clrs FksA bls vkSj cM+h bdkbZ xzke dh Fkh] ftlesa
fofHkUu leqnk;ksa ds ykxv ,d= clrs FksA xzke ls cM+k nqxZ gksrk
FkkAP4 bl izdkj xzke thou dh ifjdYiuk lkdkj gksus yxh vkSj P,d
xzke esa fofHkUu leqnk;ksa ds ,sls ykxv ,d= gksdj thou ;kiu djus
yxs tks thfodk dh n`f’V ls Hkh rFkk t:jrksa dh n`f’V ls Hkh
,d&nwljs ij vkfJr FksA

laLd`r&fgUnh “kCn dks’k ij n`f’V Mkysa rks *xzke* “kCn dks
xkWo] iqjok dgk x;k gSA vkSj xzkeh.k dks xkWo] iqjok] dgk x;k
gSA vkSj xzkeh.k dks xkWo oklh crk;k x;k gSA ;g Bhd gSA geus
mi;qDrZ foospu esa ;g ns[kk fd dSlS ekuo us Kku vkSj dks”ky dh

o`f) dhA rFkk dSIs thou dks lqxe cukus ds fy, fofHkUu leqnk;ksa
dks tksM+dj ,d l{ke xzke dh Louk vkjEHk dhA

xzkeh.k thou ftu rRoksa ij nh?kZthoh gqvk gS] mu ij Hkh
n`f`Vikr djuk cgqr vko”;d gSaA lekt”kkL=h dgrs gSa fd xzkeh.k
thou dk vk/kkj **ifjokj** gksrk gSA ;g ifjokj iz.kkyh la;qDr vkSj
usr`Roiw.kZ gksrh gSA buds chp lkeqnkf;d Hkkouk gksrh gSA
fofHkUu ;ksX;rkvksa dk mnkfjrkiw.kZ mi;ksx gksrk gSA lkekftd
O;oLFkk cgqr izHkkoh gksrh gSa rFkk tkrh;rk dh Hkkouk Hkh
cgqr izcy gksrh gSA ;gki dke ds vk/kkj ij tkrh; lewg jgrs gSa] tSls
ukbZ /kksch] ouh;] vkfnA lHkh ,d nwljs ls tqM+s jgrs gSa rFkk
budk ckgjh nqfu;k ls de gh lEiw.kZ gksrk gSA Hkys gh vkt
eksckby] Vhoh] bUVjusV us mUgssa nqfu;k ls tksM+k gS] fQj
Hkh mudh nqfu;ka mudk xkWo gh gSA xkWo ds thou ;kiu dk
eq[; lk/ku [ksrh gSA xzkE; thou dh cgqr cM+h la[;k d`f`k ij gh
vk/kkfjr gSA xzkeh.k yksx /keZ vkSj ijEijkvksa ij cgqr vf/kd fo”okl
djrs gSa] rFkk izkd`frd “kfDr;ksa ds izfr ureLrd jgrs gSaA bZ”oj
vkSj nSoh; “kfDr;ksa ds izfr vVwV J)k gksrh gSA ;g ckr Hkh
egRoiw.kZ gS fd xzkE; thou cgqr lly lknxh Hkjk gSA fn[kkok vkSj
cká vkMEcjksa ls eqDr thou ;gki dh fo”ks’krk gSA ijUrq ;fn ge
f”k{k ds {ks= dh ckr djsa rks xzkeh.k thou esa f”k{k dk vHkko
gSA “kSf{k laLFkkuksa ds vHkko us mUgssa lkekU; f”k{k ls ysdj
mPp f”k{k rd nwj gh j[kk gSA HkkX;okfnrk ds lgkjs thou ;kiu djrh
;g tujkf”k vUrr% lUrks’k lq[k dks gh loksZifj ekurh gSA ;gkW
fookg] /kkfeZd laLdkj] vkfn ds ekeys esa lkekftd fu;a=.k lk;kZlr

ek=k esa gksrk gSaA fL=;ksa dks lk;kZlr ek=k esa gksrk gSa
fL=;ksa dks lk;kZlr IEeku izklr ugha gS] cfYd mudh mis{kk] vieku
vkSj “kks’k.k gksrk gSa

xzkeh.k thou “kSyh esa /ku dk egRo blfy, vf/kd gS fd d`f`k ij
vk/kkfjr vFkZ O;oLFkk esa /ku dh deh cuh gh jgrh gSa **lksjksfdu]**
ftejeSu rFkk **,-vkj-nsIkbZ** tSlS fo}kuksa us Hkh ekuk gS fd d`f`k
xkWo dh vkfFkZd O;OkLFkk dk ewyk/kkj gSa izkd`frd izdksi d`f`k
mRiknu dks iw.kZr% izHkkfor djrs gSaA blhfy, xzkeh.k ds ikl cpr
dk dksbZ jkLrk ugha gSa] os viuk thou Lrj Åipk ugha mBk
ikrs&rFkk vius LoHkko dks de [kphZyk cukdj thou ;kiu dj ikrs
gSaA

xkzeh.k thou vkt Hkh vlqjf{kr vkSj la?k`kZ “khy gSa LokLF;
Isokvks ds vHkko esa Hkh mUgsa cgqr d`V mBkus gksrs gSaA
xzkeh.k thou dh cqjkbZ;kas esa tkrh;rk] vf”k{kk] vijj/k] vkSj
xjhch gSa lcy yksx mudk “kks’k.k gh ugha djrs cfYd mUgsa eksgjs
ds :lk esa iz;ksx djrs gSa LorU=rk ds lk”pkr xzke; thou dk mRFkku
vkSj fodkl ml xfr ls ugha gqvk] vkSj mlh dk ykHk mBkdj Hkkjrh;
jktuhfr us mUgsa VqdM+ksa esa ckWV fn;kA jkstxkj xzke; thou
dh cgqr cM+h leL;k jgh gSa jkstxkj ds fy, cM+h la[;k esa yksx viuk
xkWo NksM+dj “kgjksa dh vksj nkSM+ yxk jgs gSa] QyLo:lk xkWo
ds xkWo [kkyh gks x,A

oSlS rks xzke; thou dh xkFkk dks dfork vkSj dgkfu;ksa esa cgqr
of.kZr fd;k x;k gS] fdUrq fgUnh ds miU;kl lkfgR; us bls viuk fo`k;
cukdj foLrkj ls xzke thou “kSyh dks mdsjk gSaA fgUnh miU;kl us

xzke thou ds gj igyw dks gqv k gS] ftlesa /keZ] laLd`fr] laLdkj] laLFkk,sa] jktuhfr xjhch] vijk/k] ukjh] f`k{kk tSlS egRoiw.kZ eqís gSaA *ukxjh IH;rk ls nwj izd`fr dh euksgkj xksn esa LokHkkfod thou thus okys l]y] lân;] Hkksys vkSj xq.k nks`k ;qDr ekuo lewg dh leLr ftUnxh dks mldh lkaLd`frd] jktuhfrd ,oa vkfFkZd psruk ds le; lkis{k lanHkZ esa O;fDrRo rFkk vfHkO;fDr iznku djrk gSAP5 fgUnh miU;kl lkfgR; if`eh miU;klksa dk _ .kh vkSj muls izHkkfor t:j gS] ijUrq mlus xzke; thou dks Hkh cgqr fy[kk gSA lu~ 1954 esa Q.kh`ojukFk js.kq us tc *esyk vkapy* fy[kk rks mls vkapfydrk ls tqM+k uke feykA MkW0 Kku pUnz xqlrk us dgk fd Þvkapfyd thou eq[;r% xzkeh.k gh gksrk gSA bls lkFk gh xzkeh.k thou ij miU;kl dkjksa dk /;ku x;kA ukxktqZu dk *cypuek*] *jfrukFk dh pkph] *o:.k ds csVs HkSjo izlkn xqlr dk *lrheS;k dk pkSjk* xaxk eS;k] txnh`k pUnz ik.Ms; dk *xxkl ds rV ij*] cyHknz Bkdqj dk vkfnR;ukFk] fo`oHkjukFk dkSf`kd dk *jhí* vkfn vusd miU;kl gS] ftUgksaus xzkeh.k thou dh tkrh; leL;kvksa] xjhch] frjLdkj vkfn dks viuk fo`k; cuk;k gSA Q.kh`ojukFk js.kq dk ,d vkSj miU;kl&¼ijrh&ifjdFkk] jkgh eklwe jtk dk *vk/kk&xkWo* Jh yky “kqDy dk *jkxUnckjh* foosdh jk; dk *ocwy* vkfn xzkeh.k thou “kSyh dks mdsjrs ,sls miU;kl gSa] ftUgksaus Hkkjrh; xzke; thou ds “kks`kd igyqvksa dks foLrkj ls of.kZr fd;k gSA tkrh;rk vkSj jktuhfr ds QSys fo`k/kjksa us xzke; thou dks dSlS Malk gS] ;g bu miU;klksa ds dFkkud O;Dr djrs gSaA

Lokr«;ksÜkj dky esa vapyksa rFkk xzkEkksa ds okrkoj.k esa dkQh ifjorZu vk;k gSA QyLo:lk cnyh gqbZ ekufldrK ds lkFk u;s tfVy pfj= fodflr gq,A LokHkkfod gS fd vapy dh ifjofrZr fLFkfr;ksa] lanHkksZa rFkk ewY; cks/kksa dh tks ubZ ekufldrK mHkjH gS] mlds fy, loZFkk u;s ifjofrZr pfj=ksa dh ifjofrZr eu fLFkfr;ksa dk l`tu vkapfyd miU;kldkjksa us viuh d`fr;ksa esa fd;k gSAP6 xzkeh.k “kSyh cgqr dfBu] dBksj o iziapksa ls HkjH gSA ;fn vki bldk v/;;u djsa rks *jkx njckjh* dk oS| th] *vyx&vyx&oSrj.kh dk tehankj *t;iky flag* *ijrh% ifjdFkk* dk *ukjk;.k flag* rFkk ^ty VwVrk gqvK* ykssyqi gksus ds dkj.k LokFkZiwfrZ ds fy, xzkeh.k ijEijk rFkk lkewfgd ,dkRerk dks lwyh ij p<+kus esa ugha pwdrsAP7 Hkkjr dk xzkE; thou vkt Hkh tkrh;rk] jktuhfrd xqVckth] la?k`kZ] vijK/k vkfn ls tqM+k gqvK gSA *d`f`k thou* ij ;fn n`f`V Mkyh tk; rks /kjrH NksVs&NksVs VqdM+ksa esa cWVrh tk jgh gSA

orZeku dh fLFkfr

Hkkjr dh xzkE; iz/kku thou laLd`fr gSA foLr`r HkwHkkx esa QSys xkWo igkM+kas] ufn;ksa] oukpyksa vkSj eSnkuH HkwHkkx ds fgLls gSa] tgkj vHkh Hkh ekxksaZ dh vo:)rk gSA gkWykfd rstH ls xkWoksa dks ekxksa ds ek;/e ls lEifdZr fd;k tk jgk gS] fQj Hkh ;g vHkh rd laHko ugha gks ik;k gSA LorU=rk ds lk”pkr tc Hkkjr dh jktuhfr us vius iSj ilkjuk “kq: fd;k rks jktuhfrd nyksa dk Hkh foLrkj gqvK] ifj.kke Lo:lk xkWo Hkh nykksa dh ny&ny esa Qal x,& bls Hkh vf/kd rc gqvK] tc xkaoksa dks LokoyEch cukus ds fy, iapk;r jkt O;oLFkk dk mn; gqvKA xkWo dk O;fDr&O;fDr cWV gh ugha

x;k] cfYd iapk;r fuokZpuksa ds dkj.k mRiUu gq, lewgksa us xkWOkksa dh vkRefirk dks fuxy fy;kA xqVh; la?k'kksZa] us xkWoksa&xkWoksa dh “kkafr Hkax dj nhA xkWo igys ls gh vf”k{kk vkSj vKku ds f”kdkj Fks] tkfr; Åip&uhp dh [kkb;ki ekuork dks fuxys tk jgh Fkha] xjhch] lk/kuksa dk vHkko vkSj yxkrkj de gksrh tehu us thfodk dk ladV Hkh iSnk dj fn;k Fkk vijj/k] gR;k vigj.k xkWo ds t:jh fgLls cu x;s Fks&rc xkWoksa dh ;qok ih<+h vius vki dks va/kdkj esa ik jgh Fkh] csjkskxkj dh ekj ls ihfM+r ;qok jkstkj dh ryk”k esa gh ugha] xkWo ds ne ?kksVaw okrkoj.k ls eqfDr ds fy, Hkh “kgjksa dh vksj py iM+kA ftls tgki lgkjk feyk] ogha fVd x;k] fnYyh] egkjk’V^a] xqtjkr ls ysdj nf{k.k ds izakrksa rd m0iz0 fcgkj] jktLFkku] e0iz0 vkfn ls tkdj QSy x;kA xkjoksa ls gksrs bl iyk;u ij dksbZ xEHkhj ppkZ ugha gqbZA u fdlh ljdkj us bl iyk;u dks jksdus ds fy, dksbZ Bksl dk;Z ;kstuk cukbZA vius cw<+s ekj&cki dks xkWOk esa NksM+dj “kgjksa ds QqVikFkksa] >qXxh&>ksifM+;ksa esa jgdj thou ;kiu djrs ;s ukStoku] fjDlk pykrs] lCth csprss] Bsys pykrs] vkWVksfjDlk pykrs] Hkêksa ij bZVsa Fkkirs] etnwjh djrs] iqrkbZ djrs] pkSdhnkj] cxxoku] cky dkVrs] izsl djrs] feykksa esa dke djrs] ?kjksa esa lkQ&lQkbZ] pkSdk] orZu] [kkuk] cukrs] fey tk,sxs]A <koksa vkSj pk; dh nqdkuksa ij Hkh xkfy;kj [kkrs vki bUgsa ns[k ldrs gSaA xkWoksa ls iyk;u ds ckn Hkh’k.k ujd Hkksxuk bUgsa Lohdkj gS ijUrq xkWo dks okil vkuk bUgsa blfy, Lohdkj ugha fd xkWo [ksrh ds vfrfjDr vkt Hkh fdlh Lojkskxkj] dqVhj m|ksx] vkfn ls ugha tqM+s gSa]

rFkk Åjp&uhp] tkfr&ikafr vkSj vijk/kksa dh tM+ cus gq, gSa] ;g ckr vyx gS fd xkjoksa ls iyk;u ds ckn [ksrh ij Hkh ladV [kMk gks x;k gSA vkt Qly dkVus rd dks xkWOkksa esa etnwj ugha feyrs gSaA ljdkj dh eujsxk ;kstuk us xkWoksa esa cp gq, etnwjksa dks cM+k lgkjk fn;k gSA Hkys gh ;g ;kstuk Hkh Hk`Vkpki dk f`kdkj gS] ijUrq fQj Hkh blus etnwjksa dks jkgr iznku dh gSA

tc ge Hkkjr dks xzkE; vkSj d`f`k iznku ns`k dgrs gSa] rc xkWoksa dh nqnZ`kk ds fy, m`Ukjnk;h yksxksa ij ekSu gks tkrs gSaA fgUnh ds vkapfyd miU;kldkjksa us xzkeh.k&thou dh dFkk&O;Fkk dks vius miU;kksa esa txg gh ugha nh cfYd mu iSrijksa] vkSj pky ckft;ksa dks Hkh mtkxj fd;k gS] tks jktuhfr] ml ds ekSgjs vkSj le`) rcdk djrk vk;k gSA xkWOk cnys gSa ;g Hkh IR; gSA nw/k] ?kh okyk xkWo vkt vius ikl ,d cwan Hkh nw/k ugha j[krkA xkWoksa esa curs udyh ?kh&nw/k dk O;kikj Hkh xkWOkksa dks csbZekuh dh vksj ys tk jgk gSA fdlkuksa dh QLkyksa dk mfpr ewY; u feyuk Hkh ,d cM+k dkj.k gSA d`f`k dk;Z ij lEiw.kZ jk`V^a ds fy, ,dy uhfr ds vHkko us fdlkuksa ds lkeus pqukSfr;kj nh gSaA ;gh lc iyk;u ds dkj.k cusA

vkt tcfd ns`k dh ifjLFkfr;kj cgqr vf/kd [kjkc gSa vkSj **dkSjksuk ¼dksfoM&19½** us lewps fo`o dks vius v/khuLFk dj fy;k gS] jkstxkj] O;kikj] dkj[kkus lc cUn gSa] ;gki rd fd lHkh vius ?kjksa esa cUn gSA ykWdMkmu ds bl le; esa tcfd jsy] clsa] gokbZ lsok,sa lc cUn gSa] rc xkWoksa ls iyk;u djds x;s yk[kksa izoklh etnwjksa ds lEEkq[k Hkh jksth&jksVh dh leL;k gh mRiUu ugha gqbZ] cfYd

chekjh ls loafer gksus dk Mj Hkh mUgsa vius xkWOk okil tkus ds fy, foo”k dj jgk gSA ge lc ;g ns[k jgs gS fd fdl izdkj ISdM+ksa fdyksehVj vius ?kj tkus ds fy, fdlku vkSj etnwj iSny gh viuk lkeku cPpksa dks ykns fudy iM+s gSaA vc rks ljdkjksa us Hkh clksa vkSj V^asuksa dk bartkj fd;k gS] ijUrq fQj Hkh yk[kksa yksx IM+dksa ij gSaA ;g n””; Hkkjr&ikfdLrku ds ml Hk;adj cWVckjs dk Lej.k dj nsrk gS tc yksx ,sls gh lc dqN NksM+dj vius vkSj vius cPpksa ds izk.k cpkdj Hkkx jgs FksA

vkt Hkkjrh; xzkeh.k thou esa cgqr mFky&iqFky gSaA yk[kksa Hkkjrh; izoklh etnwj ykSVdj vius ?kj okil vk jgs gSaA xkWoksa esa u jkstxkj gS u muds cPpksa ds fy, f”k{kk lqfo/kk vkSj u gh etnwjh ds vU; lk/kuA buesa cgqr ls etnwj *dkS”ky* gSaA vFkkZr~ fdlh Hkh tkudkj esa fuiq.k gSaA bYkSDV^ahf”k;u] cky dkVus okys] e”khusa pykus okys] iqrkbZ okys] f[kykSuk cukus okys] vkfn izdkj ds etnwjksa dks xkWo esa okil vkdj D;k feysxk \ fQj xkWOkksa ds vUnj HkhM+ Hkh gksxhA bruh cM+h la[;k esa ykSVs yksx vkt ftl rjg ls “kgj ls Hkkxs gSa] mlls ;g Hkh fl) gksrk gS fd ykWdMkmu [kqyus ds lk”pkr~ vc “kk;n gh ;s “kgj dh vksj ykSVxsa&rc xkjo D;k brus l{ke gS fd budks thfodk miyC/k dj ik;saA “kk;n ughaA rc buds lkeus D;k fodYi gksxk&fQj xkjo dh ogh tkfroknh jktuhfr] ogh vijk/k vkSj “kks’k.k Hkh mUgsa izHkkfor djsxk&ftldh ppkZ fgUnh miU;kldkjksa us vius miU;kksa esa dh gSA

vkt xkjoksa dk ifjn””; rsth ls cnyk gSa vk/kqfud thou dks lly cukus okyh rdudh dk ,d cM+k dkjd eksckby Hkkjr ds xkjo&xkjo

rd igqipk gS] ftlus xkjo dks Xyksoy tkudkfj;ki miyC/k djkh nh
gSaA ijUrqloky fQj ogh mBrk gS fd D;k ;s rduhdh jkstxkj dk fodkl
dj ik,sxh \ gki] bl rduhdh ls ,d rks Qk;nk gqvk gS fd ljdkjh
;kstukvksa dk lh/kk ykHk xzkeh.kksa dks feyus yxk gS] ijUrql ;g
rks ÅjV ds eqig esa th,s ds leku gSA leL;k rks jkstxkj dh gS] tks
dsoy d`f`k dk;Z ls laHko ugha gS] rc D;k fQj xkjoksa ls ,d ckj
“kgjksa dh vksj iyk;u gksxk \ vFkok xkWOkksa esa viuh t:jrksa
dks iwjk djus ds fy, yksx vijk/k dk jkLrk idMs+ksa \ ;fn gqvk rks
Hkkjrh; xkjo fQj ,d ckj va/ksjs dq, dh rjQ py iM+saxsA bl cnyrs
gq, lkekftd nwjh] ekLr] XyCl] can jkstxkjksa] ds chp lkewfgdrk ds
vHkko esa xkjo dSls Bgj ik,saxsa] cgqr loky gSA vkt xkWo ds
mRiknu nw/k] lfCt;ki vkfn tehu ij vkS/kas iM+s gSa] lk”kq ikyu
dh fLFkfr;ki Hkh Bhd ugha gSa] rc bl cnyrs ifjos”k esa Hkkjrh;
xkjoksa dks [kM+k djus ds fy, Hkkjr ljdkj dks cM+h xzke&fodkl
uhfr cukuh iM+saxh&tks vkt dh ifjLFkfr dh t:jr Hkh gS] vkSj
xzkeh.k&fodkl ls gh ns”k dk fodkl gks] bl ckr dh xkjaVh Hkh gSA

lanHkZ&

¼1½ MkW0 ,e-ih- JhokLro & lekt”kkL= & fiz;k izdk”ku bykgkckn i`0&208

¼2½ vjfoUn feJ ^vk/kqfudh* y[kuÅ Hkkjrh; xzaFkeyk izFke laLdkj ¼2 vDVwoj
1967½ i`0 33&37

¼3½ MkW0 jktcyh ik.Ms;&izkphu Hkkjr&fo”ofok |ky; izdk”ku okjk.klh&i`0 27

¼4½ MkW0 jktcyh ik.Ms;] izkphu Hkkjr] fo”ofok |ky; izdk”ku okjk.klh & i`0&82

¼5½ MkW0 naxy >kYVs & u;s miU;klksa esa u;s iz;ksx] izHkkr izdk"ku fnYyh & i`0
31

¼6½ MkW0 naxy >kYVs & u;s miU;klksa esa u;s iz;ksx] izHkkr izdk"ku fnYyh & i`0
37&38

¼7½ MkW0 naxy >kYVs & u;s miU;klksa esa u;s iz;ksx] izHkkr izdk"ku fnYyh & i`0
38